

De droom van bewaren: archiveren en erfgoed

Relativering, ongemak en een vooruitblik

Veel archieven van culturele spelers (kunstenaars, verzamelaars, instellingen, bedrijven) raken verweesd en vallen tussen wal en schip. Duurzame zorg voor hun nalatenschap lijkt niet geborgd. Is dat een rampzalige ontwikkeling of moeten we er op een andere manier naar kijken?

Help, ons culturele geheugen verdwijnt!

De fijnmazige culturele infrastructuur die er tot 2010 was, is verdwenen (Erfgoed Nederland, Muziekcentrum Nederland, de Muziekbibliotheek van de Omroep), gedecimeerd, slapend gemaakt (Theater Instituut Nederland, Centraal Register Vormgevingsarchieven), of opgegaan in iets veel groters (Virtueel Platform, Premisela, Wim Crouwel Instituut voor erfgoed, grafische vormgeving en typografie). Door hun verzelfstandiging tot private museale stichtingen of hybride organisaties, zoals het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (nu RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis), vallen voormalige rijksinstellingen buiten de werking van de Archiefwet. De herinnering vervliegt, bronnen verdampen. Sommigen spreken van een rampzalige teloorgang, anderen betreuren alleen de verminderde toegankelijkheid of halen er hun schouders over op.

Picture sleeves van singles met liedjes uit de serie *Ja zuster, nee zuster*

Is het erg?

Dat de nood hoog maar misschien niet structureel is, wordt duidelijk als je je realiseert dat er een bijzondere generatie aan het vertrekken is. Denk aan de typemachines van W.F. Hermans, het archief van ballerina Hans Snoek en haar man tv-pionier Erik de Vries, van schrijver Theun de Vries, de choreografische notities van Toer van Schayk. Dat waren de vernieuwers van de jaren vijftig, trendsetters in de roerige jaren zestig. Hun archief, dat het begin van nieuwe, opwaartse wegen markeert, wordt nu van extra belang geacht. *Ja zuster, nee zuster* was niet zomaar een tv-serie, het was het begin van een nieuwe tijd: stout, gedurfd, artistiek, vrijmoedig tot vrijpostig. En juist van die naoorlogse vernieuwers is het vertrek schrijnend. Opeens blijkt

hun claim van tijdloosheid, dat ze losstaan van enige traditie, sterk gedateerd. Het Stedelijk Museum Amsterdam, tempel van modernisme, pakt die vertijdelijking actief op met tentoonstellingen over reputatie, receptie, netwerken en publieke reacties. Je kunt dat de historisering van de moderniteit noemen. Enig alarmisme is dus gerechtvaardigd, aangezien die traditie of beweging in kwestie zichzelf maar zelden documenteerde of archiveerde.

Maar misschien valt het weer mee als je kijkt hoe het archiefwezen zich heeft ontwikkeld. Van meet af aan, en sinds 2000 in toenemende mate, hebben overheidsarchiefstellingen ook niet-overheidsarchieven en -documentatie opgenomen. In het *Besteladvies archieven* (Raad voor Cultuur 2010) wordt becijferd dat tot wel de helft van wat bij openbare archiefdiensten werd beheerd, uit particuliere bron kwam. Ook kwam het Nationaal Archief in 2016 met een 1200 pagina's dik sturingsdocument met 200 trends en 100 hotspots (Nationaal Archief 2016). Je zou kunnen zeggen dat in de archiefwereld een groter bewustzijn aan het ontstaan is van de noodzaak systematisch acquisitie uit te voeren op verschijnselen buiten de overheid (in termen van het innovatieprogramma Archief2020: documenteren van de samenleving). De plaats van cultuur (in meer sociologische zin) is daarbij niet benepen, als onderwerp van een van de twaalf grote thematische hoofdstukken: 'Cultuur: leefstijl en mentaliteit' (zie het artikel van Roosje Keijser en Frank de Jong in deze *Boekman*).

Er is nog een reden niet zo bezorgd te zijn. Meer en meer groeit het inzicht dat er ook buiten officiële archiefbeheerders vormen van 'bronnenzorg' aan het ontstaan zijn, leunend op een zeker zelfdocumenterend vermogen van particulieren en *communities* – overigens geheel in lijn met de manier waarop al eeuwenlang belangrijke collecties in musea en bibliotheken terecht zijn gekomen: *outsiders' expertise* als filter. Digitale ontwikkelingen spelen daarbij een belangrijke rol. Die leiden tot andere vormen van selectie, *governance* en borging. Overigens ook weer met geheel eigen vormen van digitale risico's en rampen, van onleesbaar en onvindbaar worden van gegevens tot niet meer kunnen vaststellen wat echt is en wat fake, analoog aan de bedreigingen voor fysieke archieven, zoals natuurrampen en oorlogen. We hebben te veel, →

we kunnen niks meer vinden. Maar we willen onszelf ook niet dichtreguleren met ijzeren voorschriften en procedures voor bewaren en behouden. De prijs daarvoor is dat we moeten accepteren dat banden verloren gaan, zoals die van *Ja zuster, nee zuster*, omdat het alternatief een Noord-Koreaans informatiebeheer- en -behoudsregime is. Liever gaan we ervan uit dat als iets maatschappelijke en culturele waarde en betekenis heeft, er alternatieve strategieën voorhanden zijn. Zoals burgers die zelf voor borging van voor hen belangrijke bronnen zorgen.

Tussenconclusie

Als tussenconclusie lijkt enige zorg over de transities van naoorlogse generaties en culturele disciplines wel gerechtvaardigd. Ooggetuigen en actoren dragen stokjes over, daar moet goed voor worden gezorgd. Getuige de ruime aandacht die niet-overheidsgebonden maatschappelijke verschijnselen al in het archiefwezen hebben, gebeurt dat ook wel, maar het is niet zo dat als die erfenis maar in publieke archiefinstellingen terecht komt, het ‘wel goed komt’. Waar het gaat om het duurzaam borgen van de documentatie van belangwekkende culturele verschijnselen, past het in de 21ste eeuw om ook enig vertrouwen te hebben in het participatief vermogen van actoren daarbuiten.

Onderstromen

Er zijn echter diepere onderstromen die een heel ander en ernstiger soort zorg rechtvaardigen. Zo is de geforceerde breuk in vorming en koestering van het institutionele geheugen van hele culturele branches met de subsidiestop van vrijwel alle sectorinstituten in 2012 nooit geheeld. We denken vaak dat dat een politieke gril was, een incident van een cynische VVD-staatssecretaris als opportunistische buiging naar radicaal rechts. Maar misschien is het wel een

systemsymptoom. Continuïteit, reflectie, branchegeheugen – daartegen verzet zich de neoliberale ordening, waar ‘branche’ niet meer relevant is, evenmin als instellingenoverstijgend belang, publieke gezichtspunten en vergelijkbare overwegingen van systeemduurzaamheid. Culturele spelers wordt economisch de maat genomen. Die neoliberale orde verklaart waarom er zo vaak en ook zo tevergeefs geroepen wordt om ‘samenwerking’. Kennelijk schort er wat, en het wil maar niet goed komen. Er zou een faseverschil tussen systemen kunnen spelen. In de nieuwe orde (ieder voor zich, overheid beschouwt cultuur als markt en zichzelf als marktmeester) verlangen we nog naar de instrumenten van de oude (collectief bewaren van het sectorgeheugen, rationele vangnetten, publieke zorgplicht, maatschappelijk aanzien), in plaats van met nieuwe businessmodellen en alternatieve narratieven te komen.

Een tweede onderstroom is van een andere orde, maar niet minder pregnant. Zolang de herinneringsartefacten fysiek waren, zijn ordening en beheer met enige achterstand nog te doen. Papier, gips, textiel: dat overleeft een paar decennia wel. Maar voor origineel digitaal materiaal is een achterstand van vijf jaar al problematisch. Sites zijn overschreven, software is verouderd, operating systems zijn compleet verdwenen. Van de eerste digitale periode vanaf 1990 is bijna niets meer te vinden, en wat er is zal alleen met veel moeite gereconstrueerd kunnen worden. Dat is een groot verlies omdat de verhalen over de rol van de cultuur in het ontdekken, ontwerpen en bevragen van de digitale wereld bijna niet meer verteld kunnen worden. Zo hadden we kunnen begrijpen dat de invloed van cultuur verder reikt dan bezoekersaantallen en er argumenten aan kunnen ontleen om het cultuurbeleid te moderniseren.

Is er een oplossing?

Er zijn twee wegen. In het micromilieus van je vak, je sector, je branche is het raadzaam een evenwicht te vinden tussen obsessief-compulsief vasthouden en regelen enerzijds en selectief, duurzaam en betekenisvol koesteren en vooral laten koesteren anderzijds. Van de overheid mag je hoogstens een faciliterende rol verwachten – die gaat het zeker niet zelf doen. Het idee van een fysiek gecentraliseerde bewaarplaats waar

Voor origineel digitaal materiaal is een achterstand van vijf jaar al problematisch

‘alles’ is, en ook een centrale plaats met ‘overzicht over alles’, is niet meer van deze – digitale – tijd. De overheid moet allereerst zelf als eigenaar voorbeeldig met haar culturele bezit omgaan; zij moet verder partijen in de samenleving faciliteren om geïnformeerde beslissingen te kunnen nemen over hun eigen omgang met wat zij van waarde vinden; ten slotte, en daar zit ’m natuurlijk de kneep, hoort ze een adequaat vangnet te hebben voor behoudsopgaven die evident de schaalgrootte van zorgdragers overstijgen – denk aan een Romeinse villa in de achtertuin, of ’s lands grootste kerk in Veere, dat slechts 1650 inwoners telt. Punt is: wie bepaalt dat, wat is adequaat, en wat is evident? Deze vermaatschappelijking van erfgoedzorg werd in 2005 niet allerwegen begrepen (Raad voor Cultuur 2005). Nu is die vermaatschappelijking breed geaccepteerd, de *default*.

De andere weg is moeilijker, maar ook interessanter. In antwoord op de bezwaren van een neoliberale maatschappelijke ordening zie je tal van andersoortige initiatieven ontstaan. Ze onderzoeken nieuwe vormen van *governance*, op participatieve en coöperatieve basis, volgens principes van social design, in een nieuwe *commons*, eerst op het gebied van erfgoed en ruimte, maar inmiddels ook in het museale en paramuseale domein. De instelling Imagine IC in de Amsterdamse Bijlmer verzamelt verhalen en verbindt mensen van uiterst verschillende achtergronden in nieuwe, culturele initiatieven. Wat ze dan doen wordt als erfgoed gedocumenteerd. Museum zonder Muren in Amsterdam-Oost vernieuwt het culturele leven van de Transvaalbuurt door programmering in, met en voor de buurt, die tegelijk depot, tentoonstellingsruimte en onderwerp is. Geconceptualiseerd als een ‘sustainistische’ *next step* (Schwarz 2016) zie je dan andere rollen, andere verhoudingen, andere transacties, andere vormen van organisatie en dus ook andere waarden.

Het Nationaal Monumentencongres 2016 was in zijn geheel aan bestaande waarden en nieuwe waardering van erfgoed gewijd. Onze overheid heeft deze manier van denken en werken ook al tot leidend principe van een deel van het nieuwe internationaal cultuurbeleid benoemd: participatief, bottom-up, vraag-gestuurd, duurzaam, inclusief, wederkerig (Koenders et al. 2016). Ook een andere omgang

met bronnen voor het collectieve culturele geheugen wordt erdoor geagendeerd, wellicht op enige afstand van oude instituties. In dit licht krijgt alternatieve geschiedschrijving urgentie. Wanneer de andere verhalen worden verdrongen door hegemonistische overwinnaarsvertogen, door wat nu bedrijfsmatig succesvol is en met terugwerkende kracht in het digitale domein ook altijd zo lijkt te hebben moeten zijn, dan is het goed de geschiedenis van onze digitale tijd kritisch te bevragen op ooit mogelijke alternatieven. Nu het nog kan.

Wat te doen?

Als die nieuwe wereld, die zich tegen de keer in onder onze handen lijkt te vormen, beklijft, dan doen we er beter aan nieuwe, 21ste-eeuwse attitudes te omhelzen dan instituties te verbouwen, zouden we eerder processen van betekenisvorming en *heritage making* moeten analyseren dan geloven in het oplossend vermogen van big data en digital humanities, en doordachte ketens bouwen van preventieve en curatieve acties van stakeholders en belanghebbenden, liever dan in een permanente staat te schieten van alarmisme, centralisme en etatisme, terugvallend op oude paradigma’s uit het tijdperk van de dominantie van fysieke cultuuruitingen. Zorgvuldig gereconstrueerde discoursen over alternatieven voor onze huidige informatiemaatschappij, die ooit mogelijk bleken maar nu vergeten zijn (Knoop 2013), horen daarbij. ●

Literatuur

- Koenders, B. en J. Bussemaker (2016) *Beleidskader internationaal cultuurbeleid 2017-2020*. Den Haag: Ministerie van buitenlandse zaken/Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.
- Dijksterhuis, E. (2016) ‘Wie bewaakt het geheugen?’ In: *Verleden en toekomst in een eeuwig nu*, 10-11.
- Knoop, R. (2013) ‘Blade Runner: “het neerdalend stof van een catastrofe”’. In: *De informatiemaatschappij van 2023: perspectieven op de nabije toekomst*, 12-22.
- Nationaal Archief (2016) *Een samenleving in beweging: Nederland tussen 1976 en 2005 in 200 trends en 100 hotspots*. Den Haag: Nationaal Archief.
- Raad voor Cultuur (2005) *Het tekort van het teveel: over rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed: advies erfgoedselectiebeleid deel I en II*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Raad voor Cultuur (2010) *Besteladvies archieven*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Schwarz, M. (2016) *A sustainist lexicon: seven entries to recast the future – rethinking design and heritage*. Amsterdam: Architectura & Natura Press.